

Dobrava Moldanová

Snad žádný literární typ se neobjevuje hned v první podobě dotvořený, propracovaný do klasické podoby. Tě předchází řada pokusů uchopit ho, charakterizovat, vypracovat, a to nejenom jedním spisovatelem, ale v rámci určité literární struktury, v rámci národní literatury nebo dokonce množiny více literatur.

Platí to o velkých postavách, které zrály po staletí, jako byli hrdinové Shakespearových dramát, platí to o Goethově Faustu i o velkých figurách světové humoristické literatury. A ani Švejk není výjimkou. Jeho zrod, jeho prehistorie čerpá stejně z literatury umělecké, i z tradice lidové, z lidové epiky.

Moje zamyšlení by chtělo poukázat na jednu větev této haškovské prehistorie, větev, která je podle mého mínění důležitá a která by měla být připomenuta, protože tento literární typ obdařila konkrétními vlastnostmi a konkrétně historicky ho lokalizovala. Je to tradice české antimilitaristické prózy, která reagovala na sociální realitu své doby, odrážela situaci českého vojáka v rakousko-uherské armádě v posledním období její existence.

Ve třetí čtvrtině 19. století se v naší literatuře proměňuje postava vojáka a obraz vojenského života. Ještě ve Stroupežnického Našich furiátech doznívá tylovské pojetí válečného vysloužilce jako člověka, který díky vojně prošel světem, je zkušený, má určitý rozhled a v kolektivu, do kterého se vrací, má určitou autoritu. Avšak obrázek, který podává mladý český spisovatel Josef Holeček v roce 1886 ve

svých Nekrvavých obrázcích z vojny, je úplně jiný. Vojna pro něj už není školou života, ale sérií absurdních, hloupých příhod. Už sám titul těchto "zápisků" Obšit je značně groteskní a výklad tohoto názvu, za nějž Holeček vděčí svému spoluvojákovvi, českému selskému chlapci Merhautovi, sám předznamenává jejich ladění:

"Tento Merhaut i německá slova slyšel po česku. Místo "glied" slyšel klid, místo "rasttag" slyšel roztok apod. Poučil mě jednou, že i slovo obšit, "Abschied" (propuštěn) je české. Představoval si je jako kus papíru podlepeného lepenkou, jenž je kolem dokola "obšit", aby se tak snadno neroztrhal a mohl se pověsiti na stěnu jako diplom."

Pěšák infanterist Merhaut, jehož vojenský terminologický výklad jsme citovali, stejně jako pěšák infanterist Holeček jsou v rakouské armádě určeni k nejhorší otročině, protože jsou Češi. Venkovský chasník Merhaut to bere jako normální úděl, s pokornou odevzdaností, ale Holeček, sebevědomý český vzdělanec, se proti tomu brání. Nebouří se, na vojně to jde dost těžko, ale dovádí své nadřizení k zoufalství jednáním, pro které mnohem později našla čeština pojmenování "švejkovina".

Co bylo příčinou tohoto změněného vztahu českých spisovatelů k rakouské armádě, který se takto projevil v literatuře? Podle branného zákona, jímž Rakousko-Uhersko po prohrané válce 1866 reformovalo svoji armádu, byla zavedena všeobecná branná povinnost; každý středoškolsky vzdělaný bránc však měl "právo jednoročního dobrovolníka", na jehož základě mu byla vojenská služba zkrácena. Měl naději stát se, po příslušných zkouškách a kurzech, záložním důstojníkem.

Čech měl podle zákona sice rovná práva jako ostatní, zejména neslovanské národy. Ale praxe byla jiná. Důstojníky se nestali ani Holeček, ani Šrámek, ani Hašek, ani Olbracht. A nejen oni: konstatování, že "byli zbaveni výhod jednorozčného dobrovolníka" čteme v Životopisech mnoha českých spisovatelů v přelomu století.

Tato diskriminace ovšem nevedla k dobrým vztahům mezi českými spisovateli a rakouským erárem, i když pravděpodobně málokterý z nich stál o to stát se důstojníkem. A odvděčovali se tomuto eráru satirou.

Do dějin literatury vstoupil zejména případ Šrámkův, který byl nejen zbaven práva jednorozčného dobrovolníka, ale na císařských manévrech v r. 1905, kam byl povolán již jako rezervista, pak šikany pokračovaly otevřenou perzekucí: protimilitaristická báseň Píščou mi psaní a programové antimilitaristické prohlášení Šrámkovo, které uveřejnil v časopise Práce před svým narukováním, způsobily, že byl uvězněn. Ve Šrámkově publicistice, stejně jako u Holečka, čteme zdůvodnění jeho odporu k vojenské službě. Oba se v duchu této intelektuální reflexe brání vůči rakouské armádě i zbraněmi satirika. V prvním případě jde o konflikt uvědomělého Čecha s rakušáckou institucí; v druhém případě konflikt antimilitaristy s militarismem. Oba však protestují proti všemu, co omezuje lidskou svobodu, co oklešřtuje lidská práva a uráží lidskou důstojnost.

V Holečkových črtách se vedle groteskních konfliktů autora s důstojníky a poddůstojníky setkáme s tragikomickými příběhy o českých chlapcích smýkaných surovými poddůstojníky.

Podobně u Šrámka: vedle publicistiky, v níž racionálními argumenty zdůvodňuje svůj postoj, objevují se básně, jejichž hrdinou není revoltující intelektuál, ale obyčejný řadový voják. Charakter tohoto protestu je ovšem lyrický, romantický. Sama instituce armády je Šrámkovi nepřátelská; ale pro "vojáčky", pro mužné přátelství cítí slabost, je pro něj obestřeno romantickou gloriolou. V několika básních nezařazených do Modrého a rudého a tištěných v pozůstalosti, se ovšem objevují i rysy méně romantické, takové, jaké odpovídají spíš poloze Holečkovy satiry.

V básni "Vojáci" čteme např. verše:

Od hejtmana dolů, to je řada ctností,
dvacet šarší u setniny, ostatní jsou sprostí -
milujeme plukovníka a jsme jeho děti,
jenom šavlí mávne, vše už za ním letí,
jak ho strašně milujeme, nelze povědět.

V období okolo roku 1910 se objevily v Kopřivách a zejména v Dělnických listech reportážní prózy a črty Ivana Olbrachta, které známe z pozdějších edic jako Rezervistovy dopisy. I pro Olbrachta bylo setkání s vojnou zdrojem groteskních příhod, bylo příležitostí napadnout ostrou satireu nejzlostnatější instituce mocnářství. Olbrachtův záběr je širší než Holečkův a Šrámkův; v té době, kdy tyto práce píše, je zkušeným novinářem. Dovede látku vidět s jistým odstupem, tříditi ji, nepodléhat emocím. Píše své črty pro sociálně demokratický tisk, má na zřeteli dělníka; chce proto nejen vyjádřiti svůj vlastní vztah k vojně, své osobní dojmy a pocity, ale chce na čtenáře působiti rozumově a vychovávat z něj rozhodného a uvědomělého antimilitaristu.

Toto jasné ideové hledisko dodává jeho črtám výjimečnou hodnotu. Z rámce reportážních črt se pak vymykají dvě grotesky, z nichž zejména Historie Emanuela Umáčeného je pravděpodobně prvním pokusem vyjít nad záznam reálných situací, pokusem o vědomou groteskní stylizaci, jejíž podstatnou součástí je vypracování určitého groteskního typu a komického konfliktu.

Emanuel Umáčený je vzorný voják. Dostal povel maširovat jedním směrem a proto šel tak dlouho, až obešel celou zeměkouli. Chvilí trvalo, než jeho nadřízení, kteří ho viděli přicházet z druhé strany, pochopili, že vlastně jen dokonale splnil rozkaz. Pak ho zavřeli, ale posléze byl rehabilitován, propuštěn z vězení a dokonce oslavován. Pointa povídky zní: "Když tu zprávu přinesli do arestu Emanuelu Umáčenému, řekl jen 'k rozkazu' a nic víc. A když se ho ptali, zda mu snad něco neschází, řekl: 'K rozkazu. Hlad.' Dali mu přinést menáž, a když se ptali, chce-li ještě, řekl: 'K rozkazu, chci.' A protože bylo uznáno, že mu skutečně přísluší všechna zameškaná strava, rozkázal pan generálmajor okamžitě vařit ve všech kuchyních brigády a nosit do arestu. A když Emanuel Umáčený snědl 365 porcí polévky a knedlíků, 712 porcí kávy a 712 porcí chleba, vypustil duši s výkřikem: 'Sláva mému pluku!' Lékaři při pitvě konstatovali, že umřel na paranoia patriotika epidemika prvního stupně."

Afinita mezi touto Olbrachtovou groteskou a první podobou Haškova Švejka je celkem zřejmá. Obamatoři vycházejí ze situace, z konkrétních prožitků. Ale z určité literární tradice vytvářejí zárodek groteskní formace, která obsahuje jak antimilitaristické gesto, gesto odporu k rakousko-uherské monarchii a jejím institucím, tak protest proti společenskému pořádku, který je vytváří. Antimilitaristický fenomén, který se formoval

nejprve v rovině demokratické a vlastenecké, pak v rovině anarchistické a posléze v kontextu vznikající socialistické literatury, stává se předobrazem jednoho z největších typů naší, ale snad i světové literatury.